

جشن‌های اسلامی - شیعی در ایران

برپایه‌ی گزارش‌های سفرنامه‌نویسان، مستشرقان و ایران‌شناسان

(از دوره‌ی صفوی تا پهلوی اول)

محسن حسام مظاهری

شَرّاح

۱۴۰۱

سرشناسه: مظاهری، محسن حسام، ۱۳۶۱ -
عنوان و نام پدیدآور: جشن های اسلامی - شیعی در ایران بر پایه ی گزارش های سفرنامه نویسان،
مستشرقان و ایران شناسان (از دوره صفوی - تا پهلوی اول)/محسن حسام مظاهری.

مشخصات نشر: اصفهان: آرما، ۱۴۰۱.

مشخصات ظاهری: ۸۱۶ ص: مصور (بخشی رنگی)، جدول، عکس (بخشی رنگی)، نمودار.

فروست: کتاب های سرو. مطالعات فرهنگ شیعی/دبیر مجموعه محسن حسام مظاهری: ۳۲.

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۸۶۷۹-۱۴-۱

وضعیت فهرست نویسی: فیبا

یادداشت: کتابنامه.

یادداشت: نمایه.

موضوع: شعائر و مراسم مذهبی -- ایران -- تاریخ

Rites and ceremonies -- Iran -- History

جشن ها -- ایران -- تاریخ

Fasts and feasts -- Iran -- History

خاورشناسان -- دیدگاه درباره شیعه

Middle East specialists -- Views on Shiites

رده بندی کنگره: BP۲۵۹:

رده بندی دیویی: ۷۳/۲۹۷:

شماره کتاب شناسی ملی: ۸۹۳۳۶۴۶

اطلاعات رکورد کتاب شناسی: فیبا

اصفهان/ صندوق پستی: ۸۱۴۶۵-۱۹۷۳
تلفن: ۰۹۱۳۳۲۰۰۹۴۵

توزیع: پخش ققنوس ۰۲۱۶۶۴۰۸۶۴۰

پخش صدای معاصر ۰۲۱۶۶۹۷۸۵۸۲

پخش فدک ۰۳۱۳۳۳۵۱۲۰۷

پخش مداد آبی ۰۲۱۸۸۳۵۶۴۳۶

فروش اینترنتی: چهارسوق 45000q.ir

سی بوک 30book.com

پاتوق کتاب bookroom.ir

کتاب الکترونیک: فیدیبو - طاقچه

جشن های اسلامی - شیعی در ایران

بر پایه ی گزارش های سفرنامه نویسان، مستشرقان و ایران شناسان
(از دوره صفوی تا پهلوی اول)

محسن حسام مظاهری

شمارگان: ۳۰۰ نسخه/ نوبت چاپ: اول ۱۴۰۱ / شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۸۶۷۹-۱۴-۱

طراحی جلد: محمد صمدی / صفحه آرا: مسعود چترروز

کلیه ی حقوق محفوظ و مخصوص نشر آرما است.
تکثیر، انتشار و بازنویسی این اثر یا قسمتی از آن
به هر صورت از قبیل کاغذی، الکترونیکی و صوتی
بدون اجازه ی مکتوب ناشر ممنوع است
و پیگرد قانونی دارد.

www.nashrarma.com

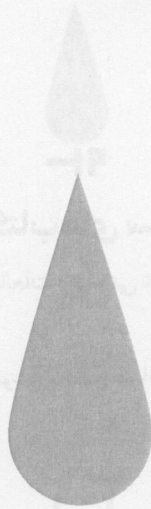
کتاب‌های سرو

(مطالعات اجتماعی شیعه)

دبیر مجموعه: محسن حسام‌مظاهری

۳۲

«کتاب‌های سرو» مجموعه‌ای از پژوهش‌های فرهنگی اجتماعی در موضوع تشیع و شیعیان است. در این مجموعه، به تشیع به مثابه‌ی «دین زیسته» و از منظر دانش‌های اجتماعی (جامعه‌شناسی، انسان‌شناسی، ارتباطات و رسانه و مطالعات فرهنگی) پرداخته شده و مقولات و مسایل انضمامی مرتبط با این مذهب و وضعیت پیروانش در دنیای امروز مورد بررسی و مطالعه قرار می‌گیرد. به تبع تنوع این مقولات و مسایل، گستره‌ی موضوعی کتاب‌ها نیز وسیع است و مواردی چون مناسک و آیین‌های شیعی (عزاداری، زیارت، نذر، اعتکاف وغیره)، سازمان رسمی شیعه (حوزه و روحانیت)، گفتمان‌های شیعی، زیست روزمره، فرهنگ مادی و معنوی شیعیان و دیگر موارد مشابه را شامل می‌شود.

برای یحیی و یوسف

که روزان آمدن شان

عیدان تیرگان و مهرگان من اند

من از جشن‌های شما نفرت و کراهت دارم، و از گردهمایی‌های مخصوص شما بیزارم. اگرچه قربانی‌های تمام سوز و هدایای آردی‌تان را به من تقدیم کنید، نخواهم پذیرفت. و قربانی‌های رفاقت پرواری‌های شما را منظور نخواهم داشت. سروصدای سرودهایتان را از من دور کنید! من به نوای چنگ‌های شما گوش نخواهم کرد.^۱

عهد عتیق، کتاب عاموس، ۲۲: ۵-۲۴

مگر نمی‌دانید اندکی خمیرمایه موجب ورآمدن تمامی خمیر می‌شود؟ خویشتن را از خمیرمایه‌ی کهنه پاکیزه سازید تا خمیر تازه باشید. چراکه فطیر هستید. زیرا بره‌ی فصیح ما که همانا مسیح است، ذبح شده است. پس بدین سان، عید را نه با خمیرمایه‌ی کهنه و نه با خمیرمایه‌ی خبثت و شرارت، بلکه با فطیر پاکی و راستی برپا کنیم.^۲

عهد جدید، رساله‌های پولس، رساله‌ی اول به کورنتیان، ۵: ۶-۸

خداوند ما! فرو فرست بر ما مائده‌ای از آسمان تا ما را آن مائده عید بود (روزی نامدار و کاری نامور) ما را که پیشینیانیم و ایشان را که پسینیان باشند و نشانی بود از تو و روزی ده ما را و تو بهتر روزی دهانی.^۳

قرآن، ۵: ۱۱۴

۱. کتاب مقدس عهد عتیق ۲۰۱۴: ۱۱۸۶.

۲. کتاب مقدس عهد جدید ۱۳۸۷: ۸۳۲.

۳. قرآن کریم ۱۳۸۸: ۱۲۷.

فهرست

مقدمه/۱۷

بخش اول - درآمدی بر آیین‌های جشن در اسلام و ایران/۲۵

فصل ۱: آیین‌های جشن در ادیان/۲۷

عناصر مشترک در آیین‌های جشن/۳۰

اقسام آیین‌های جشن/۳۱

جشن‌های دینی مذهبی/۳۲

نگاهی گذرا به آیین‌های جشن در ادیان بزرگ/۳۹

جشن‌های یهودیان/۳۹

روش هسانا/۴۰

یوم کیپور/۴۰

سوکوت/۴۰

חנוکا/۴۱

ماه ادار - پوریم/۴۱

پسح/۴۲

شاووعوت/۴۲

جشن‌های مسیحیان/۴۲

کرسمس/۴۳

اپیفانی/۴۴

عید پاک/۴۴

پنجاهه/۴۵

هالوین/۴۵

جشن‌های هندوان/۴۶

داشهر/۴۶

دیپاوالی/۴۷

هولی/۴۷

کرشنا جایانتي/۴۷

گانش چاتوری/۴۸

جشن‌های بوداییان/۴۸

لوسار/۴۸

مگه پوجا/۴۹

ویساک/۴۹

آسالاپوجا/۴۹

روز پادماسامباوا/۴۹

روز کاتینا/۵۰

روز سنگه/۵۰

جشن های منداییان (صابئین)/۵۰

عید بزرگ/۵۱

عید کوچک/۵۱

عید پنجه/۵۱

عید فرشته/۵۱

فصل ۲: آیین های جشن در ایران باستان/۵۳

نوروز/۶۰

نوسرد/۶۵

تیرگان/۶۶

مهرگان/۶۶

سده/۷۰

فصل ۳: آیین های جشن در اسلام و تشیع/۷۳

۱. اعیاد اسلامی/۷۷

۱-۱. فطر/۷۹

۱-۲. قربان/۹۸

۲. دیگر جشن های اسلامی/۱۱۸

۲-۱. جشن های مشترک شیعه و سنی/۱۲۰

۱-۱-۲. جشن های تکریم حضرت محمد/۱۲۱

۱-۱-۱-۲. مولود/۱۲۲

۲-۱-۱-۳ و ۲. میث / معراج/۱۳۱

۲-۱-۱-۴. هجرت/۱۳۴

۲-۱-۱-۵. شق القمر/۱۳۵

۲-۱-۱-۶. غزوه ی بدر/۱۳۶

۲-۱-۱-۷. فتح مکه/۱۳۶

۲-۱-۱-۸. حمل آمنه/۱۳۷

۲-۱-۲. ایام مقدس/۱۳۸

۲-۱-۲-۱. شب بارات/۱۳۸

۲-۱-۲-۲. شب قدر/۱۴۶

۲-۱-۲-۳. شب رغائب/۱۵۰

- ۲-۱-۲-۴. دحو الارض/۱۵۱
- ۲-۱-۲-۵. نیمه ی رمضان/۱۵۲
- ۲-۱-۲-۶. عرفه/۱۵۴
- ۲-۱-۲-۷. حلول ماه رجب/۱۵۶
- ۲-۱-۲-۸. حلول ماه شعبان/۱۵۹
- ۲-۱-۲-۹. حلول ماه رمضان/۱۵۹
- ۲-۲. جشن های اختصاصی اهل سنت/۱۶۰
- ۲-۲-۱. اول محرم/۱۶۱
- ۲-۲-۲. عاشورا/۱۶۲
- ۲-۲-۳. روز غار/۱۶۶
- ۲-۲-۴. میلاد امام شافعی/۱۶۶
- ۲-۲-۵. هفته ی محمد بن عبد الوهاب/۱۶۷
- ۲-۲-۶. عید الابرار/۱۶۸
- ۲-۳. جشن های اختصاصی شیعه/۱۶۸
- ۲-۳-۱. جشن های تکریم حضرت علی/۱۷۰
- ۲-۳-۱-۱. غدیر/۱۷۲
- ۲-۳-۱-۲. مباهله/۱۷۹
- ۲-۳-۱-۳. اعطای انگشتر به سائل/۱۸۰
- ۲-۳-۱-۴. نزول سوره ی هل اتی/۱۸۱
- ۲-۳-۱-۵. ازدواج حضرت علی و حضرت زهرا/۱۸۲
- ۲-۳-۱-۶. فتح خیبر/۱۸۳
- ۲-۳-۱-۷. آغاز خلافت حضرت علی/۱۸۳
- ۲-۳-۲. میلاد رهبران شیعه/۱۸۴
- ۲-۳-۲-۱. میلاد امام علی/۱۸۶
- ۲-۳-۲-۲. میلاد امام زمان/۱۸۸
- ۲-۳-۲-۳. میلاد حضرت زهرا/۱۹۲
- ۲-۳-۲-۴. میلاد امام حسین/۱۹۲
- ۲-۳-۲-۵. میلاد امام رضا/۱۹۲
- ۲-۳-۳. مرگ دشمنان شیعه/۱۹۳
- ۲-۳-۳-۱. قتل عمر بن خطاب/۱۹۴
- ۲-۳-۳-۲. قتل ابن ملجم/۲۰۸
- ۲-۳-۳-۳. مرگ یزید/۲۱۰
- ۲-۳-۳-۴. قتل عثمان/۲۱۱

فصل ۴: گزارش آماری اسناد/۲۲۳

الف مشخصات اسناد/۲۲۵

فراوانی اسناد در ادوار مختلف/۲۲۵

موضوع اسناد/۲۳۲

پراکندگی جغرافیایی اسناد/۲۳۴

ب مشخصات نویسندگان/۲۳۶

تعداد و جنسیت نویسندگان/۲۳۶

ملیت نویسندگان/۲۳۶

تعلق شغلی نویسندگان/۲۳۷

اهداف سفر نویسندگان/۲۳۹

فصل ۵: دوره‌ی صفویه/۲۴۱

۱. ممبره/۲۵۱

۲. شرلی/۲۵۵

۳. دلا واله/۲۵۹

۴. فیگوئروا/۲۸۰

۵. کاتوف/۲۸۴

۶. هربرت/۲۹۰

۷. استودارت/۲۹۹

۸. اولتاریوس/۳۰۱

۹. دومان/۳۰۹

۱۰. ته‌ونو/۳۱۶

۱۱. دوشینون/۳۲۱

۱۲. تاورنیه/۳۲۷

۱۳. شاردن/۳۳۲

۱۴. بدیک/۳۶۱

۱۵. اشترویس/۳۶۶

۱۶. کاره/۳۶۹

۱۷. فرایر/۳۷۳

۱۸. سانسون/۳۷۸

۱۹. کمپفر/۳۸۴

۲۰. کارری/۳۹۵

۲۱. دو پروین/۴۰۰

فصل ۶: دوره‌ی زندیه/۴۰۷

۲۲. نیبور/۴۱۱

۲۳. گملین/۴۱۵

۲۴. فرانکلین/۴۱۸

فصل ۷: دوره‌ی قاجار/۴۲۳

۲۵. وارینگ/۴۳۵

۲۶. ژوبر/۴۳۹

۲۷. بن‌تان/۴۴۳

۲۸. تانکوانی/۴۴۵

۲۹. موریه/۴۴۸

۳۰. پاتینجر/۴۵۴

۳۱. اوزلی/۴۵۶

۳۲. ملک‌م/۴۵۹

۳۳. کوتزبوئه/۴۶۱

۳۴. پورتر/۴۶۴

۳۵. مانی/۴۶۶

۳۶. شوبرل/۴۶۹

۳۷. بریاند/۴۷۴

۳۸. کیتو/۴۷۶

۳۹. کورف/۴۸۶

۴۰. فریزر/۴۹۰

۴۱. کمیل/۴۹۶

۴۲. استوارت/۴۹۹

۴۳. سیمنویچ/۵۰۲

۴۴. فاوئر/۵۰۵

۴۵. سالتیکوف/۵۰۹

۴۶. فلاندن/۵۱۲

۴۷. کلمباری/۵۱۶

۴۸. برزین/۵۱۹

۴۹. هولمز/۵۲۴
۵۰. شیل/۵۲۷
۵۱. پولاک/۵۳۲
۵۲. چریکوف/۵۳۷
۵۳. بینینگ/۵۴۰
۵۴. بابن و هوسه/۵۴۷
۵۵. بروگش/۵۴۹
۵۶. وامیری/۵۶۰
۵۷. فرد/۵۶۳
۵۸. مون سی/۵۶۹
۵۹. آنهولت/۵۷۱
۶۰. ویلز/۵۷۵
۶۱. پیگوت/۵۸۳
۶۲. ریوادنیرا/۵۸۵
۶۳. یوشیدا/۵۸۸
۶۴. فوروکاوا/۵۹۲
۶۵. سوروگین//۵۹۶
۶۶. هولتسر/۵۹۹
۶۷. اورسل/۶۰۲
۶۸. رستم/۶۰۶
۶۹. بنجامین/۶۱۰
۷۰. هدین/۶۱۳
۷۱. کرزن/۶۱۶
۷۲. شفر/۶۱۸
۷۳. فووریه/۶۲۱
۷۴. بل/۶۲۹
۷۵. بیت/۶۳۲
۷۶. ویلسون/۶۳۵
۷۷. سایکس/۶۴۸
۷۸. ویشارد/۶۵۳

۷۹. بریکتو/۶۵۶

۸۰. اوین/۶۶۱

۸۱. دیویس/۶۶۸

۸۲. پونافیدن/۶۷۳

۸۳. دالمانی/۶۸۲

فصل ۸: دوره‌ی پهلوی اول/ ۶۸۹

۸۴. هوموند/۶۹۴

۸۵. نوردن/۶۹۹

۸۶. ریچاردز/۷۰۱

۸۷. کازاما/۷۰۳

۸۸. دونالدسون/۷۰۷

۸۹. ماسه/۷۱۴

کتاب‌نامه/۲۲۷

نمایه/۲۷۵

علایم اختصاری

م: میلادی

ق: قمری

ش [بعد از عدد]: شمسی

ش [قبل از عدد]: شماری

ج: جلد

ح: حدوداً

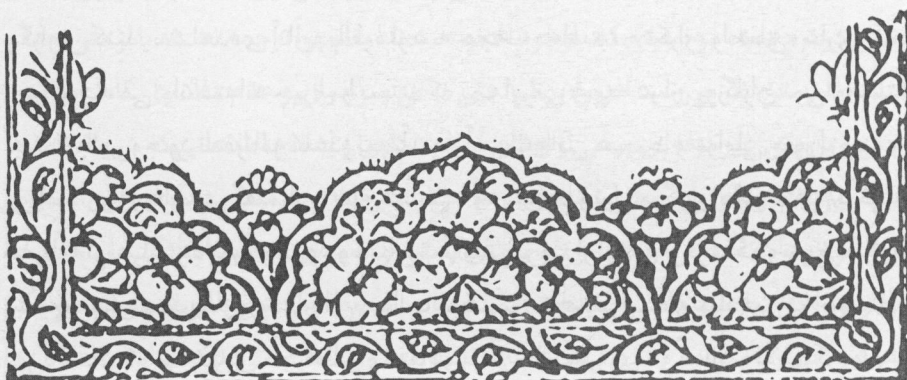
ب: بعد از

بی: بیش از

پ: پیش از

نک: نگاه کنید به

؟: نامعلوم یا محل تردید

مقدمه

این کتاب ماحصل پژوهشی است در باب حوزه‌ای از تاریخ اجتماعی دین و مناسک دینی در ایران شیعی که تاکنون کمتر محل توجه محققان بوده است؛ حوزه‌ی آیین‌های شادمانه و جشن‌های دینی و مذهبی. در امتداد پروژه‌ی پژوهشی شخصی‌ای که دو دهه است دنبال می‌کنم و حول محور شناخت و فهم تغییرات مناسکی تشیع ایرانی و منطق این تغییرات سامان یافته، در این کتاب به مناسک سرور و شادی و ویژگی‌ها و تغییرات آن‌ها پرداخته‌ام. آنچه در این پژوهش به دنبالش بوده‌ام، تدوین فهرستی از جشن‌های مذهبی مهم در ایران شیعی و گردآوری، بررسی و تدوین داده‌هایی از چگونگی برگزاری آن‌ها برای رسیدن به شناخت و فهمی حتی‌الامکان جامع و دقیق از روند ابداع یا بازتعریف و تغییرات فرمی مضمونی این مناسک در پنج قرن اخیر است. برای دستیابی به چنین هدفی، یکی از مهم‌ترین و غنی‌ترین منابع، سفرنامه‌ها و دیگر آثاری است که مستشرقان، ایران‌شناسان و جهانگردانی که به ایران سفر کرده‌اند، پدید آورده‌اند. به جهت فقر ادبیات «تاریخ اجتماعی» و فقدان این روش علمی در آثار نویسندگان و تاریخ‌نگاران ایرانی و اسلامی تا پیش از دوره‌ی معاصر، سفرنامه‌های خارجی‌ان منابعی منحصر به فرد و ارزشمند در شناخت جامعه‌ی ایرانی خصوصاً در قرن‌های دهم تا سیزدهم هجری محسوب می‌شوند. جایگاه «بیگانه» (غیرباورمند غیربومی) موقعیت ممتازی برای پدیدآورندگان این آثار فراهم آورده بود تا

حیات روزمره و فرهنگ عمومی جامعه‌ی ایرانی را از بیرون و به مثابه‌ی ابژه ببینند و بشناسند و گزارش کنند. مشاهده‌ی آنان، بالقوه از سه حجاب «عادت»، «تکرار» و «تعلق» عاری بوده و در نتیجه می‌توانسته‌اند چیزی را ببینند که یک ایرانی شیعه در آن روزگاران نمی‌توانسته ببیند. با این وجود سفرنامه‌ها نیز بعضاً دچار آسیب‌هایی هستند و عواملی چون زمینه‌ی اروپامداری^۱ و غلبه‌ی گفتمان «شرق‌شناسی»^۲ در آن‌ها و نیز سوگیری‌های منفی برخی از سفرنامه‌نویسان و دانش محدود و شناخت ناکافی برخی از ایشان از فرهنگ و تاریخ اسلام و تشیع و ایران بستر ساز ورود پاره‌ای مطالب مغشوش، تحریف‌شده و غیردقیق در این منابع شده است که مواجهه‌ی محتاطانه و انتقادی با آن‌ها را ضروری می‌سازد.^۳ تلاش کرده‌ام در بررسی و استناد به این منابع در کتاب حاضر به این ضرورت پایبند باشم.

با اوصافی که گفته شد، کتاب حاضر در دنباله و تکمیل کتاب قبلی *ام‌ترژدی جهان اسلام* است که در سال ۱۳۹۷ و با موضوع بررسی گزارش‌ها، توصیفات و تحلیل‌های سفرنامه‌نویسان، مستشرقان و ایران‌شناسان از آیین‌های عزاداری مذهبی در ایران منتشر شد. با این دو کتاب، می‌توان به تصویری نسبتاً کامل از مناسک سوگ و سور شیعیان ایرانی در قرون دهم تا سیزدهم هجری و تغییر و تحولات این مناسک دست یافت.

در کتاب حاضر، افزون بر منابع ترجمه‌شده، شمار قابل توجهی از منابعی که تاکنون به فارسی ترجمه نشده‌اند در زبان‌های گوناگون بررسی شده و اطلاعات ناب و ارزشمند فراوانی که در باب جشن‌های مذهبی در آن‌ها بود، استخراج شده و اختصاصاً برای کتاب حاضر به فارسی ترجمه شده است.^۴ همچنین تلاش کرده‌ام در حد امکان بخش‌های مرتبط با جشن‌های مذهبی در ترجمه‌های فارسی موجود را با متن زبان اصلی مطابقت دهم. در این مطابقت‌ها،

1. Eurocentrism.

2. Orientalism.

۳. در مقدمه‌ی *ترژدی جهان اسلام*، دریاب خاستگاه معرفتی تولید سفرنامه‌های اروپایی و رویکرد مطلوب در مراجعه به

این منابع، به تفصیل مطالبی آورده‌ام؛ نک: مظاهری ۱۳۹۷: ۲۳-۲۶.

۴. هنوز شمار بالایی از سفرنامه‌های اروپاییان به ایران در زبان‌های مختلف به فارسی ترجمه نشده‌اند. در بین این منابع، کم نیست آثاری که به جهت غنای مطالب، ترجمه‌ی کامل‌شان به فارسی ضرورت دارد و می‌تواند دانش ما از حیات فرهنگی اجتماعی ایران و ایرانیان در قرون اخیر را ارتقا بخشد.

چنان‌که در فصل‌های بعدی گفته خواهد شد، به مواردی از افتادگی عبارات و جملاتی از متن اصلی در ترجمه‌ها برخوردیم که باوجود اهمیت، عمداً یا سهواً ترجمه نشده یا از متن حذف شده بودند. به نظر می‌رسد افزون بر کم‌دقتی برخی مترجمان و عدم وفاداری کامل به متن اصلی و یا روش غیرحرفه‌ای برخی از ایشان در دستکاری و اصلاح اطلاعاتی که در سفرنامه‌ها آمده و به‌زعم ایشان نادرست است (خصوصاً اطلاعات مذهبی)، دلایل دیگری چون پرهیز از طرح موضوعات حساس مذهبی و نیز ممیزی رسمی و دستوری در این افتادگی‌ها و حذف‌ها مؤثر بوده‌اند. به‌طور خاص این امر در مورد مطالب مربوط به جشن‌های حساسیت‌برانگیز مانند «نهم ربیع» کاملاً مشهود است. در مقابله با متون اصلی، تلاش کردم این افتادگی‌ها برطرف شود. در مواردی هم که ترجمه‌ی موجود نارسایی‌های زیادی داشت، از نقل آن صرف نظر شده و متن موردنظر از زبان اصلی مجدداً ترجمه شده است.

درمجموع برای نگارش کتاب حاضر، بیش از ۶۰۰ منبع به قلم بیش از ۵۰۰ نفر سفرنامه‌نویس و محقق غیرایرانی و غیرمسلمان که احتمال می‌رفت حاوی مطلبی درباره‌ی جشن‌های مذهبی باشند، را بررسی کرده‌ام.^۱ علاوه بر کتابخانه و آرشیو شخصی خودم، از منابع موجود در «کتابخانه‌ی ملی جمهوری اسلامی»، «کتابخانه‌ی مجلس شورای اسلامی»، «کتابخانه‌ی بنیاد ایران‌شناسی»، «کتابخانه‌ی حسینی‌ی ارشاد»، «کتابخانه دانشگاه تهران» و «کتابخانه‌ی تاریخ ایران و اسلام» و نیز پایگاه‌ها و آرشیوهای اینترنتی متعدد از جمله کتابخانه‌های دانشگاه‌های اروپایی و آمریکایی برای دسترسی به نسخه‌های فیزیکی یا فایل‌های دیجیتالی آن‌ها بهره برده‌ام. این بررسی، منجر به یافتن گزارش‌ها، توصیفات و اسنادی از ۸۹ نفر شد که مشخصاً از ۲۵ نفر آن‌ها پیش از این اثری به فارسی ترجمه نشده بود. در بسیاری از منابع بررسی‌شده نیز مطلب قابل‌اعتنایی درباره‌ی جشن‌های مذهبی نیافتیم. یکی از یافته‌های این پژوهش همین است که توجه سفرنامه‌نویسان به جشن‌های

۱. برای شناسایی منابع، علاوه بر جستجوهای نوبه‌ای و مکرر کتابخانه‌ای و اینترنتی و رصد مستمر تازه‌های نشر، از کتاب‌شناسی‌ها و مقالاتی که پیشتر با موضوع سفرنامه‌های ایران نگاشته شده‌اند، بهره بردم؛ از جمله: صبا ۱۳۴۵؛ گابریل ۱۳۴۸؛ کاظمی ۱۳۴۹؛ پوراحمد جکتاجی ۱۳۵۵ الف؛ پوراحمد جکتاجی ۱۳۵۵ ب؛ بابازاده ۱۳۵۷؛ هیاون فرد ۱۳۵۹؛ کرزن ۱۳۶۷؛ بختیار ۱۳۶۷؛ محسنیان‌راد ۱۳۷۱-۱۳۷۲؛ دانش‌پژوه ۱۳۸۰؛ ثواقب ۱۳۸۰؛ شیبانی ۱۳۸۱؛ متاجی کجوری و حاجی‌حسین‌تهرانی ۱۳۹۰؛ جوادی‌یگانه و زادقناد ۱۳۹۴؛ سلماسی‌زاده ۱۳۹۴؛ مظاهری ۱۳۹۷.